

ملا اسماعیل اصفهانی حکیم

چند تن از علما و مدرسان کلام و حکمت در اصفهان در قرن ۱۲ و ۱۳ هجری بنام ملا اسماعیل اصفهانی [ملا محمد اسماعیل] داشته‌ایم که نام اصلی آنها محمد اسماعیل است و بقاعده معمول فارسی که اکثر لفظ «محمد» را در این قبیل اعلام حذف می‌کنند با اسم «ملا اسماعیل» خوانده شده‌اند مانند ملا باقر، علانقی، ملا صادق، بجای «محمد باقر»، محمد تقی، محمد صادق و امثال آن. و بسبب همین تعدد و اشتراک اسامی بسیاری از فضلا و ترجمه‌نویسان در اشتباه افتاده اشخاص را یکدیگر آمیخته و گاهی یک نفر را دو نفر یا بیشتر توهم کرده‌اند مثل اینکه در مورد ملا اسماعیل خواجه‌ای اصفهانی چند تن از ترجمه‌نگاران قرن اخیر اشتباهاً معتقد شده‌اند که دو نفر «ملا اسماعیل خواجه‌ای» داشته‌ایم که یکی اهل فقه و حدیث و علوم نقلی و دیگری اهل فلسفه و فنون عقلی بوده است و حال آنکه ملا اسماعیل خواجه‌ای معروف مؤلف کتب و رسائل فارسی و عربی معقول و منقول یک نفر بیشتر نیست که اتفاقاً در علوم عقلی و نقلی هر دو دست داشت و از آثار فلسفی او رساله‌یی است در «ابطال نمان» و «هوم» که بسیار مفید و عالمانه نوشته شده است.

من چون در صدد خرده‌گیری و انتقاد دیگران نیستم و فقط می‌خواهم بر رفع اشتباه پردازم، کسانی را که طالب این مآخرا باشند بکتاب «عیان الشیعه» و کتاب الذریعه و حواشی مجلد اول روضات چاپ جدید حواله می‌دهم و آنچه پیش خودم مسلم است اینجا می‌نویسم.

باری ملا اسماعیل‌هایی که این بنده می‌شناسم بدین قرار است.

۱- ملا اسماعیل خواجه‌ای اصفهانی متوفی ۱۱۷۳ هـ ق

ملا اسماعیل خواجه‌ای اصفهانی از مردم محله خواجه‌ای اصفهان فرزند ملا محمد حسین مانند درانی الاصل صاحب شرح دعای صباح و رساله ابطال زمان موهوم و رسائل فارسی و عربی دیگر در مواضع مختلف که در سنه ۱۱۷۳ هجری قمری فوت شده و قبرش در تخت فولاد اصفهان کاملاً شناخته شده و زیارتگاه

خوایس و عوام است .

۲- ملا اسماعیل اصفهانی واحدالعین

۲- ملا اسماعیل اصفهانی [= ملا محمد اسماعیل] ابن ملامسبح که اورا ملا اسماعیل واحدالعین نیز می گویند صاحب حواشی شوارق الالهام ملا عبدالرزاق لایبجی در شرح تجرید خواجه نصیرالدین طوسی در فن کلام که در حواشی شوارق چاپ ۱۲۸۰ ه . ق . طهران طبع شده است ، و چون از مردم محله درگوشک [= درب گوشک] اصفهان بودگاهی او را در گوشکی ، نیز می گفتند ، اما شهرتش بهمان د ملا اسماعیل اصفهانی ، مطلق است .
این ملا اسماعیل معاصر شیخ احمد احسانی متوفی ۱۲۴۱ قمری بود و شرحی را که احسانی بر رساله عرشیه ملا صدرا نوشته بود سخت انتقاد کرده است .

در کتاب قصص العلماء نیز در دو موضع از همین شخص بعنوان ملا اسماعیل اصفهانی واحدالعین نام رفته است .

توضیحاً نسخه خطی بسیار ممتاز از حواشی شوارق ملا اسماعیل بخط زیبای حاج سید محمد بدیع ابن سید مصطفی موسوی درب امامی اصفهانی معروف به حاج میرزا بدیع درب امامی متوفی ۱۳۱۸ ه . ق . مدفون در تکیه میرسید محمد شهشپانی اوایل تخت فولاد اصفهان دیده ام که تاریخ شروع کتابش اوایل ماه سفر ۱۲۷۲ ه . و تاریخ اتمامش پنجشنبه یازدهم ربیع المولود ۱۲۷۲ ه . ق . است و صاحب حاشیه را بدعای « رحمه الله » باعز و ره ، ذکر کرده علامت اینکه در آن تاریخ فوت شده بود .
عبارت خاتمه نسخه این است : « وقبع الفراغ من هذه الحاشية المنسوبة الى مولينا محمد اسمعيل الاصفهاني ر ه يوم الخميس الحادي عشر من شهر ربیع المولود سنة ۱۲۷۲ علی يد اقل الطلاب محمد بدیع بن السید مصطفی الموسوی الدرب امامی ، و مقدار کتابت را پشت نسخه پنج هزار بیت نوشته و خطش نسخ و نثک خوش اسلوب پخته شیوا است ^۱

حاج میرزا بدیع درب امامی اصفهانی

حاج میرزا بدیع درب امامی اصفهانی کاتب نسخه از مدرسان بزرگ

۱- اصل این نسخه فعلا در نملک آقای حاج سید محمدعلی روضانی اصفهانی

است و فقه الله تعالی .

مدرسه نیماورد اصفهان بسوده و مخصوصاً در تدریس قوانین الاسول شهرتی بسزا داشته است، حقیر مدتی حدود بیست سال در همان «مدرسه نیماورد» حجره طلبگی داشتم و شبانروز گراما گرم بتحصیل علوم عقلی و نقلی روزگاری گذاشتم و قوانین را پیش یکی از شاگردان همان حاج میرزا بدیع خواندم .

وی یکی از علما و ادبای بسیار ممتاز قرن اخیر اصفهان است که جامع معقول و منقول بوده در شاعری هم دستی قوی داشت و « بدیع » تخلص می کرد در فقه شاگرد میرسید محمد شهشهایی صاحب انوارالریاض در شرح ریاض فقه متوفی ۱۲۸۷ ه . ق . مدفون در تکیه بی که بنام او در اوایل تخت فولاد اصفهان معروفست ، و در فلسفه ظاهراً شاگرد همین ملا اسماعیل اصفهانی و احدالعین بوده و تعبیر « مولانا » در خاتمه نسخه قرینه بی برای همان نسبت شاگردی و استادی تواند بود .

پس مسلم است که محشی شوارق در سال ۱۲۷۲ قمری حیات نداشته و این که صاحب ذریعه رحمه الله علیه وفات او را در سال ۱۲۷۷ ه . ق . نوشته اند قطعاً اشتباه است .

این حقیر هم وفات او را در بعض مسطورات سابق خود حدود سنه ۱۲۷۰ ه . ق . نوشته ام که بعداً پیش خودم مورد شك و تردید واقع شد و اکنون معتمد که ملا اسماعیل اصفهانی محشی شوارق خیلی جلوتر از آن تاریخ شاید در حدود ۱۲۴۳ ه . ق . فوت شده باشد و بعداً در این خصوص گفت و گو خواهم کرد .

۳- ملا اسماعیل در کوشکی متوفی ۱۳۰۴ ه . ق .

ملا اسماعیل در کوشکی حکیم مدرس فلسفه که در سال ۱۳۰۴ ه . ق . فوت شده و قبرش نزدیک ملا اسماعیل خواجهی است ، سال فوتش هم مستند بسنگ نوشته قبر اوست که خود این حقیر خوانده و یادداشت کرده ام .

۴- ملا اسماعیل اصفهانی نواده ملا اسماعیل خواجهی

متوفی ۱۲۴۶ ه . ق .

ملا محمد اسماعیل ابن ملا محمد جعفر ابن ملا محمد اسماعیل خواجهی اصفهانی از علمای سده سیزده هجری متوفی ۱۲۴۶ ه . ق . که نواده همان ملا اسماعیل خواجهی معروف اول است و او نیز چنانکه ادباً تراجم نوشته اند مرد فاضلی بوده و در تدریس معقول و منقول دستی داشته است .

۵- ملا محمد اسماعیل اصفهانی مدرس فلسفه

ملا محمد اسماعیل اصفهانی که از علما و مدرسان معروف فلسفه معاصر

استادالکلی آخوند ملاعلی نوری حکیم متوطن اصفهان متوفی ۱۲۴۶ هـ . ق . بود و علی التحقیق پیش از ملا علی نوری فوت شده و تاریخ وفاتش ظاهراً حوالی ۱۲۴۳ سه سال قبل از نوری است.

و این که حاجی سبزواری متوفی ۱۲۸۹ هـ . ق . در شرح حال خودش نوشته که در ایام اقامت اصفهان چند سال نزد ملا اسماعیل اصفهانی درس حکمت و کلام می خوانده و بعد از وفات او بخدمت استادالکلی آخوند ملاعلی نوری پیوسته و حدود سه سال هم نزد وی تلمذ کرده ظاهراً مقصودش همین محمد اسماعیل است، و بقرینه همین نوشته مرحوم حاجی سبزواری، استظهار کرده ایم که وفات این ملا اسماعیل حدود سه سال قبل از وفات آخوند ملاعلی نوری یعنی در حوالی ۱۲۴۳ هـ . ق اتفاق افتاده باشد .

این حقیر ازین ملا اسماعیل تعلیقات و حواشی محققانه دیده ام در حواشی آقا جمال خوانساری بر حاشیه خفری در قسمت الهیات شرح تجرید در نسخه خطی منقح عالمانه ای که تاریخ کتابش ماه رمضان ۱۲۴۵ قمری است و از اول تا آخر حواشی بسیار از ملا محمد اسماعیل اصفهانی دارد با عناوین « محمد اسماعیل » و « محمد اسماعیل اصفهانی » و « للاستاذ محمد اسماعیل اصفهانی » با علامت « ره » که رمز اختصاری رحمه الله است.

از نسخه کامل معلوم می شود که کاتبش از علمای آن عهد و از شاگردان همین ملا محمد اسماعیل اصفهانی و آخوند ملاعلی نوری بوده است، زیرا بعض حواشی هم از ملاعلی نوری آورده است با عنوان « نوری مد ظله » و « من افادات الاستاد النوری سلمه الله تعالی » و « نوری زید عمره » و « من افادات الاستاد المحقق النوری زید عمره » و امثال این تعبیرات که علامت حیات ملاعلی نوری در آن زمان و وفات ملا محمد اسماعیل اصفهانی در آن تاریخ است و [رمضان ۱۲۴۵] اما اکثر حواشی از همان ملا محمد اسماعیل اصفهانی است

اینک راجع به نسخه حاشیه آقا جمال خوانساری که ملا اسماعیل اصفهانی بر آن تعلیقات نوشته است توضیحی می دهم که خوانندگان را از رنج مراجعه بمانند دیگر آسوده کند.

حاشیه آقا جمال خوانساری

بر حواشی خفری

شمس الدین محمد خفری حکیم فاضل معروف صاحب شرح تذکره هیئت استدلالی که متن آن از خواجه نصیرالدین طوسی است و این شرح موسوم

است به تکمله و تاریخ فراغ از تألیفش ماه محرم سنه ۹۳۲ هجری قمری است، حاشیه‌یی بر قسمت الهیات شرح تجرید که متن از خواجه نصیرالدین طوسی و شرح آن از ملاعلی قوشجی است نوشته که از حواشی معروف آن کتابست، و مابین اهل فن به حواشی فخریه شهرت دارد مانند حواشی ملا جلال دوانی و حواشی میرصدرالدین محمد حسینی دشتکی شیرازی که بنام طبقات جلالیه و صدریه معروف شده است.

ملا عبدالرزاق علی بن حسین لاهیجی صاحب کتاب شوارق حواشی بر حاشیه خفری نوشته است که نسخه آنرا مکرر دیده‌ام.

حواشی جمالیه بر حواشی فخریه

آقا جمال خوانساری (متوفی ۱۱۲۵) فرزند آقا حسین (متوفی ۱۰۹۸ یا ۱۰۹۹ ه. ق.) که پدر و پسر هر دو از افاضل جامع معقول و منقول بوده و آثار بسیار در هر دو قسمت بیادگار گذارده‌اند نیز حاشیه‌یی بر حواشی خفری نوشته که نظیر حواشی ملا عبدالرزاق لاهیجی است و آنرا نیز حواشی جمالیه می‌گفتند:

نسخه‌یی از حواشی جمالیه آقا جمال خوانساری بخط یکی از علمای قرن سیزدهم هجری روی کاغذ آبی سمرقندی با خط تحریری پخته و بسیار صحیح و منقح که پیداست خط عالم اهل فن است نه کاتب بیگانه، این حقیر از کتابخانه فاضل محترم آقای حجاج سید محمدعلی روضاتی اصفهانی سلمه‌الله تعالی بطور امانت گرفتم که تاریخ فراغ از کتابش روز پنجشنبه اوایل ماه رمضان ۱۲۴۵ قمری است و در آخر نسخه عبارت ذیل را نوشته است:

«قد فرغت من تسويد هذه الحاشية الشريفة الجمالية باعانة الله الخفية والجلية في يوم الخميس الفري شهر رمضان المبارك من شهر سنة ۱۲۴۵».

متأسفانه هیچ کجا اثری از نام و امضای کاتب نسخه ندارد.

توضیحاً کلمه «غر» و «غرر» مقصود سه شب اول هر ماهی است برسم قدیم عرب که هر سه شب ماه را بنامی می‌خواندند چنانکه سه شب دوم را «نفل» و بعد از آنرا «تسع» و سه شب بعد را «عشر» و بعد از آنرا «بیض» می‌نامیدند و همچنان تا آخر ماه هر سه شب اسمی خاص داشت و شبهای آخر ماه را «محاق» می‌گفتند.

کسی که طالب باقی اسامی باشد بکتاب آثار الباقیه ابوریحان رجوع کند

[س ۶۳ طبع زاخاؤو].

***

باری در حواشی نسخه چنان که گفته شد از ملا محمد اسماعیل اصفهانی، بسیار، و از ملا علی نوری نیز چند موضع تعلیقاتی بعنوان «للاستاذ» آورده و ظاهر این است که کاتب نسخه که قطعاً از علما و فضایی آن زمان بوده سمت تلمذ و شاگردی نزد آن هر دو استاد داشته است و بطوری که در پیش گفته‌ام ملا محمد اسماعیل را بدعای «رحمه الله» و نوری را بدعای «مدظله» و وزید عمره «و سلمه الله» و امثال آن یاد کرده است.

***

در ضمن حواشی ملا محمد اسماعیل جای جای آن اشعار فارسی دیده می‌شود که زبانزد استادان فلسفه در آن اوقات بوده است از این قبیل :

ذات نسیافته از هستی بخش کی تواند که شود هستی بخشی

*

در پس آینه طوطی سقتم داشته‌اند آنچه استاد ازل گفت بگو می‌گویم

*

دانش حق ذوات را فطری است دانش دانش است کان کسبی است

*

در نعت بقا نیست کسی با تو مشارک وجه تو بود باقی و باقی همه هالك

باز در یکی از حواشی توحیدی ملا محمد اسماعیل اصفهانی دو بیت فارسی

ذیل آمده که اول از سنائی و دوم از مشنای اصفهانی است.

آنچه پیش تو بیش از آن ره نیست غایت فکر تست الله نیست

* قال جامع علوم انسانی

بعقل نازی حکیم تا کی بفکرت این ره نمی‌شود طی

بکنه ذاتش خرد برد پی اگر رسد خس بقعر دریا

در یکی از حواشی ملا علی نوری نیز دو بیت معروف ذیل آمده است که

معلوم می‌شود در درس می‌خوانده :

اعیان همه شیشه‌های گوناگون بود کافناد درو پرتو خورشید وجود

هر شیشه که سرخ بود یا زرد و کبود خورشید در او بس آنچه او بود نمود

در پاره‌یی از کتب فلسفه متأخران واعیان همه شیشه‌های رنگارنگ‌اند

روایت شده و آنچه ذکر کردیم نقل از نوشته آخوند ملا علی نوری است.

***

در حواشی این نسخه بندرت از اشخاص دیگر نظیر ملا جلال دوانی و ملا شمس کشمیری و ملا مهدی نراقی نیز حواشی نقل کرده که مآخذش نسخ دیگری بوده است. اما توجه و اهتمام کاتبش بحواشی همان ملا محمد اسماعیل اصفهانی بوده و تقریباً تمام کتاب را به تحقیقات و تعلیقات وی آراسته است.

در ضمن حواشی گاهی تعبیر «انارالله جماله» آورده که اشاره بنام همان آقا جمال خوانساری صاحب حاشیه است.

توضیح اشارات حواشی جمالیه

از جمله افادات عالمانه کاتب که بخط خود پشت ورق اول نسخه نوشته بیان اشاراتی است که آقا جمال در حواشی خود مکرر بکار برده است باین قرار:

بعض المحققین : ملا عبدالرزاق.

بعض الفضلاء المعاصرين : میرزا ابراهیم فرزند ملا صدرا

بعض الافاضل : شیخ حسین تنکابنی

بعضهم یا بعض المحشین : ملا شمس گیلانی

بعض الفضلاء : سلطان

بعض الحواشی : ملا محمد قاسم اصفهانی

قیل : ملا شمس کشمیری

ضمناً معلوم می شود حاشیه جمالیه مثل حاشیه خفریه از کتب درسی بوده است که امثال ملا اسماعیل اصفهانی و ملاعلی نوری و ملا مهدی نراقی بر آن حاشیه نوشته بودند.

علاوه می کنم که همه آن اشخاص که در حواشی جمالیه از آنها نقل شده است بر خود حاشیه جمالیه تعلیقات ننوشته اند و ملا جلال دوانی و ملا شمس کشمیری و امثال ایشان که زمانشان پیش از آقا جمال خوانساری است خود کاتبان مواضع دیگر افادات آنها را بمناسبت نقل کرده است، نه اینکه منظورش تحشیه رساله جمالیه باشد.

ملا محمد اسماعیل اصفهانی صاحب حواشی جمالیه

همان ملا اسماعیل اصفهانی واحدالعین است یا شخص دیگر

سخن اینجاست که آیا این محمد اسماعیل اصفهانی که بر حواشی جمالیه تعلیقات نوشته و قبل از ملاعلی نوری فوت شده همان ملا محمد اسماعیل اصفهانی

این ملا سمیع محشی شوارق است که او را «ملا اسماعیل واحد العین» نیز می‌گفتند یا شخص دیگری است که تاکنون او را بدرستی نشناخته‌ایم.

در صورتی که این ملا اسماعیل با محشی شوارق یکی باشد معلوم می‌شود هم ما و هم صاحب ذریعه بکلی در اشتباه بوده‌ایم که وفات او را صاحب ذریعه در ۱۲۷۷ و ما در حدود ۱۲۷۰ می‌دانستیم چرا که بدلیل همین نسخه معتبر حاشیه آقا جمال مسلم می‌شود که قبل از ۱۲۴۵ و پیش از ملا علی نوری فوت شده بود. اما از طرف دیگر تلمذ حاج میرزا بدیع درب امامی متوفی ۱۳۱۸ ه. ق. نزد ملا محمد اسماعیل اصفهانی صاحب حواشی شوارق با فرض وفات او قبل از ۱۲۴۵ و در حوالی ۱۲۴۳ ه. ق. مستلزم این است که حاج میرزا بدیع لا اقل نزدیک صد سال یا ۹۸ سال عمر کرده یعنی مثلاً حدود ۱۲۲۰ هجری متولد شده باشد تا در حوالی هجده نوزده سالگی یعنی مثلاً در حدود سال ۱۲۳۹ ه. اهلیت درس شوارق و تحقیقات عمیق ملا اسماعیل را داشته و نزد او چند سال تحصیل فلسفه کرده باشد و بنابراین می‌توان فرض کرد که ملا محمد اسماعیل اصفهانی صاحب حواشی شوارق کسه حاج میرزا بدیع آن را در سنه ۱۲۷۲ هجری قمری برای خود کتابت کرده است با ملا محمد اسماعیل اصفهانی صاحب حواشی جمالیه متحد باشد.

اتفاقاً بطوری که این حقیر مطالعه و تتبع کرده‌ام سنخ گفته‌ها و سیاق قلم حواشی شوارق با حواشی جمالیه بسیار نزدیک و قابل این تصورات است که هر دو ریخته قلم یک نفر باشد.

توضیحاً علاوه می‌کنم از جناب اسنادی علامه العلماء حاج آقا رحیم ارباب اصفهانی مد ظله‌العالی که اکنون حدود ۹۸ سال قمری از سن مبارکشان گذشته است و از شاگردان درس قوانین حاج میرزا بدیع بوده‌اند تحقیق کردم فرمودند حاج میرزا بدیع اسن علمای عصر خود بود و سن ایشان از حوالی نود سالگی متجاوز بود.

با شدت احتیاطی که حضرت اسنادی در نقل این قبیل قضایا دارند تقریباً می‌توان اطمینان حاصل کرد که حاج میرزا بدیع ممکن است زمان همان ملا اسماعیل را که قبل از ۱۲۴۵ فوت شده است درک کرده باشد.

عقیده نگارنده

آنچه بذهن نگارنده تقریباً می‌شود این است که ملا محمد اسماعیل اصفهانی محشی حواشی جمالیه با ملا اسماعیل اصفهانی واحد العین صاحب حواشی

شوارق یکی است و وفات ملا اسماعیل در حدود ۱۲۴۳ هجری قمری سه سال قبل از وفات آخوند ملاعلی نوری اتفاق افتاده است.

و این ملا اسماعیل همان کسی است که حاجی سبزواری در اصفهان نزد او تحصیل فلسفه کرد، و حاج میرزا بدیع درب امامی هم از شاگردان او بود و حواشی شوارق او را در سال ۱۲۷۲ برای خود کتابت کرد.

علاوه می‌کنم که ابن ملا محمد اسماعیل اصفهانی از شاگردان دست اول و از متخرجان برگزیده درس آخوند ملاعلی نوری اصفهانی (متوفی ۱۲۴۶ هجری قمری) بوده اما بر خلاف استادش که عمر طولانی حدود صد سال کرد وی آنقدر عمر طولانی نکرده و در زمان حیات استادش فوت شده است.

ملا اسماعیل چنان در فن خود تبحر حاصل کرده و در درس خوش بیان و خوش تقریر بوده است که بسیاری از طلاب فاضل درس او را بر استادش نیز ترجیح می‌داده و در زمان حیات ملاعلی هم بیدرس ملا اسماعیل می‌رفته‌اند همان‌طور که حاجی سبزواری عمل کرده بود.

باز بر توضیح می‌افزایم که آخوند ملاعلی نوری مخصوصاً در اواخر عمرش بسیار مقدس و شریعت‌مآب شده بود بطوری که از میرزای قمی تقلید می‌کرد و مکاتیب او به میرزای قمی که در کتاب جامع‌الشنات چاپ شده است طرز فکر و عقیده او را بخوبی نشان می‌دهد.

و بهمین سبب هم در درس فلسفه خیلی احتیاط می‌کرده و جان‌شاگردان را بلب می‌آورده است تا مثلاً وحدت وجود و قاعده و بسط‌الحقیقه کل‌الاشیاء را بزبان بیاورد آن‌را هم با هزار لفافه و رمز و استعاره بیان می‌کرده و حتی الامکان مطالب خویش را با آیات و اخبار موافقت می‌داده است.

اما ملا اسماعیل اصفهانی مطالب را صاف و عریان و با کمال صراحت بیان می‌کرده بطوری که موجب اشباع و افتخار ذهن طلاب مستعد می‌شده و چاشنی اشعار و تطبیق آیات و اخبار نیز داشته است و از همین جهت طلاب بدرس او بیشتر از درس خود آخوند ملاعلی رغبت نشان می‌داده‌اند.

ناگفته نگذردم که حالتی که در آخوند ملاعلی ذکر شد مخصوص اواخر عمر اوست، و گرنه او نیز قبل از آن تاریخ چندان خشکی و احتیاط تشریحی نداشت، و بدین سبب در فلسفه شاگردان برگزیده فهمیده امثال همان ملا اسماعیل اصفهانی تربیت کرد، بطوری که اگر پرتوی از فلسفه در دوره‌های بعد مانده

باشد همه را از برکات او اساتیدش مانند آقامحمد بیدآبادی و ملامحراب گیلانی
باید شمرده رحمه الله علیهم اجمعین.

تعدد ملا اسماعیل خواجویی

بطوری که در اوایل مقاله اشاره شد از نغمه های ناساز جماعتی ازمناً خران
این است که ملا اسماعیل محشی شوارق را با ملا اسماعیل خواجویی صاحب شرح
دعای صباح اشتباه کرده و معتقد شده اند که ملا اسماعیل خواجویی دو نفر بوده
است یکی فقیه ادیب متشرع که در سال ۱۱۷۳ فوت شد و دیگر حکیم فیلسوف
محقق که وفات او را صد سال بعدش حدود ۱۲۷۳ پنداشته اند.
چون این مطلب سر تا پا مغشوش و نقل اقوال موجب تضییع اوقات است
بآن مبحث نمی پردازم ، کسانی که طالب باشند به جلد اول روضات چاپ جدید
رجوع کنند.

آخوند ملا علی نوری و شعر و شاعری

مقاله خود را باین نکته حسن ختام می بخشم که آخوند ملا علی نوری
اصفهان‌نی حکیم مدرس فلسفه طبع شعر هم داشت و گاهی اشعار عالمانه فیلسوفانه
می گفت از جمله سه بیت ذیل است که اتفاقاً تخلص نوری نیز در آن آمده است

ز تنها گرتنی تنها نشیند   نشیند با خدا هر جا نشیند
ز شاخ لا چو خیزد مرغ جانم   بشاخ دلکش الا نشیند
برو تنها نشین نوری که سهل است   ز تنها گرتنی تنها نشیند
و این حقیر در تتبع آن فیلسوف شهیر گفته ام .

اگر جمع و اگر تنها نشینی   نشینی با خدا هر جا نشینی
هو معکم ، خدا فرمود که تو   نشینی هر کجا با ما نشینی
کمال برتر از تنهایی آنست   که اندر جمعیت تنها نشینی